

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ СИСТЕМНОСТІ

У статті розглядається питання формування психологічних механізмів, які лежать в основі формування лексичної сторони мовлення у дітей в ранній період розвитку. Системний аналіз сучасних та класичних наукових праць дозволяє стверджувати, що лексична системність має певні механізми формування і функціонування, що є для дитини важливою передумовою засвоєння і використання лексичних одиниць у подальшому. Функціонування цих механізмів у дітей раннього дошкільного віку тісно пов'язано з перебігом пізнавальних процесів та інтелектуальних операцій.

Ключові слова: психологічний механізм, лексичне значення слова, психологічне значення слова, мовленнєвий розвиток, мовленнєва діяльність, лексична системність

У психофізіології проблему значення слова, його розуміння розглядають як частину загального мовленнєвого механізму. Цей механізм формується в нервовій системі дитини на базі сприймання і промовляння слів. За визначенням Т. М. Ушакової, це - центральна ланка мовленнєвого процесу. Мовленнєвий механізм являє собою складну систему функціонування нервових утворень організованих за ієрархічним принципом. За певним механізмом проходить засвоєння мови з наступним її використанням. Нижній рівень цієї системи - це базові елементи, тобто функціональні утворення, що фіксують вплив окремого слова [1,4,6].

На наступному рівні мовленнєвого механізму, як зазначав І. П. Павлов, базові елементи об'єднуються численними нервовими, але вибірковими зв'язками, утворюючи вербальну сітку. Тісніше пов'язані базові елементи, які співвідносяться з близькими за значенням і звучанням словами. На думку Т. М. Ушакової, усі пов'язані між собою слова, групування слів (лексичні та семантичні поля) засновані на функціональних зв'язках в нервовій системі.

Третій рівень внутрішнього мовленнєвого механізму творять так звані динамічні стани, які виникають на основі вербальної сітки. Під час мовлення

виникає швидка зміна різних базових елементів (слів). У мовленнєвому процесі активізуються одні і гальмуються інші структури вербальної сітки, утворюючи так звані мозаїчні утворення. Таке уявлення лежить в основі гіпотези про механізм однозначного розуміння багатозначних слів. Якщо одне слово має два або більше значень і його базовий елемент входить у різні семантичні поля, то в процесі мовленнєвого спілкування під впливом контексту або обставин активізується лише один із вузлів вербальної сітки, включений до цього семантичного поля. Залежно від того, які базові елементи поєднані із початковим словом, слово розуміють лише в одному із можливих значень. Ці уявлення про механізми активізації значень слова з урахуванням системи міжсловесних відношень були експериментально підтверджені працями Н. Д. Павлової [1].

Проблема відтворення та передачі змісту засобами мови є однією з головних в психології мовлення. Це підтверджують теоретичні і практичні розробки в психологічних дослідженнях семантики, які були проведені під керівництвом Т. М. Ушакової [2].

Слово співвідноситься не тільки з предметами, а й з відповідним розумовим змістом, який пов'язаний з цим предметом. Розумовий зміст може бути різним і може бути пов'язаний як з конкретними, так і з абстрактними об'єктами дійсності. Ця точка зору знайшла своє відображення в так званому трикутнику Фреге. За сучасними лінгвістичними уявленнями у трикутнику визначається три елементи - фонетичне слово, предмет (денотат), зміст (сигніфікат). Ця концепція, на погляд Т. М. Ушакової, співпадає з психофізіологічними даними (про сигнальні функції слова), отримані І. П. Павловим.

І. П. Павлов уважав слово подразником, який замінює безпосередні сигнали, а також виділяв у слові функцію узагальнення й відволікання від конкретних сигналів. У цій характеристиці позначені зв'язки слова з уявленнями про об'єкт (денотативний зв'язок), вказівки на відволікання й узагальнення. Виявлена також участь розумових понятійних елементів у мовленнєвому сигналі (сигніфікативний зв'язок).

З метою з'ясування якого роду зв'язки існують між принципово різними феноменами, які складають вершини трикутника Фреге, дослідники (І. А. Зачесова, Н. Д. Павлова, Т. М. Ушакова) розглянули й проаналізували психофізіологічний зміст цього процесу [3,4].

У мозку дитини фіксуються уявлення від предметів об'єктивного світу, від названих слів, формуються понятійні структури. Названі утворення поєднуються асоціативними зв'язками. Закріплення значень за словом - це специфічна аналізуюча діяльність головного мозку.

Для адекватного визначення змісту слід враховувати, що в нормі мова оперує багатозначними словами. Полісемія - характерне для мови явище. У семантиці існує два варіанти розвитку полісемії - це розвиток і збагачення його значення. Якщо звернутися до вищезазначеної схеми семантичного трикутника, то можна визначити, що збагачення значення проходить за рахунок можливого розростання кожної його вершини.

Біля вершини фонетичної оболонки первинно виникають звукові варіанти промовляння. При цьому у мовленні існує тенденція надавати фонетичним варіантам нове й близьке до первинного значення - так утворюються синоніми.

Інший тип розростання спостерігається на вершині „денотата". Лінгвісти визначають закономірність повторення явищ, перенесення первинного значення

на нові предмети, схожі за функцією та ознаками. Таке перенесення слова спочатку сприймається як метафора, потім воно закріплюється в слові, з'являється переносне значення [4].

За своєю суттю сигніфікат (поняття) пов'язується в дитини зі словом і являє собою певний феномен. За даними дослідження Є. Ф. Соботович, слово має ближнє і дальнє значення: у мові воно функціонує в ближньому значенні, виявляє найпростіші і практично важливі сторони сигніфікату.

Розростання розуміння значення слова не обмежується явищами синонімії. Система значень слова залежить не тільки від внутрішньої будови, а й від її взаємовідношень із будовою мови в цілому. Цю взаємодію характеризують великі лексичні угруповання. Об'єднання і групування лексичних одиниць одержало розвиток у лінгвістичних уявленнях про лексичні й семантичні поля [4].

Для більш повного розуміння механізму формування та засвоєння лексичних одиниць мови необхідно розглянути психологічні процеси, які знаходяться в їх основі.

Мислення не може розвиватися без мовного матеріалу. Провідну роль у засвоєнні системи понять відіграють розумові дії. Поняття, за визначенням Г. Костюка - „де продукт розумового пізнання людьми об'єктивної діяльності“, поняття позначаються словами. Отже, в слові поняття набуває матеріального вираження, потрібного для спілкування.

Поняття мовленнєвої здібності О. М. Шахнарович характеризує як багаторівневу ієрархічно організовану функціональну систему, яка формується в процесі онтогенетичного розвитку. Засвоєння та поглиблення знань про навколишню дійсність (предмети, явища, ознаки тощо), розширення життєвого досвіду дітей є необхідною умовою процесу розуміння мовлення. Як зазначала Є. Ф. Соботович (1997), Р. І. Лалаєва (2003), чим багатшими будуть знання дітей про навколишній світ і способи їх передавання за допомогою мовних і мовленнєвих засобів, тим глибшим буде процес розуміння мовлення [5].

У розкритті закономірностей дії цих механізмів учені (О. С. Кубрякова, О. О. Леонтьєв) стверджували, що механізми вибору синтаксичних і лексичних одиниць узгоджуються між собою: кожна лексема в структурі синтаксичної моделі характеризується однією зі своїх синтаксичних функцій. На рівні слова це виявляється в тому, що будується план певних лінгвістичних зобов'язань, оскільки всі слова, що зберігаються в пам'яті людини, її лексиконі, синтагматично й парадигматично пов'язані. Проте, людина, вимовляючи одне слово, уже начебто бере на себе певні "зобов'язання" щодо висловлювання інших [3].

Під час мовленнєвої діяльності мовець за частки секунди знаходить потрібні лексеми серед тієї великої кількості, яка зберігається в його пам'яті. Вибір слів є однією з центральних проблем продукування мовлення. У її основі лежать загальні принципи організації внутрішнього лексикону, представленого різноманітними семантичними об'єднаннями у свідомості людини.

Відомо, що формування й функціонування лексичної системи неможливе без достатнього рівня розвитку вербальної пам'яті. В основі організації мовленнєвої пам'яті лежать різноманітні асоціативні зв'язки. Структура мовленнєвої пам'яті розглядається як частина загального мовленнєвого механізму, який являє собою систему організованих за ієрархічним принципом нервових утворень [6].

Як зазначав О.Р.Лурія, „вербальна сітка“-це стабільна психофізіологічна структура, яка фіксує значення слова і зв'язки між ними. Механізм вербальної сітки забезпечує не тільки зв'язування мовленнєвих подразників та їх фіксацію, а й у своєму функціонуванні визначає вибір слів. При побудові власного висловлювання активація цілого вузла «вербальної сітки» зменшує зону пошуку необхідного слова, отже, полегшує його вичленювання з пам'яті. Фонетичні й семантичні міжмовленнєві зв'язки забезпечують таку організацію вербальної сітки, завдяки якій дитина з відповідною частотою може знаходити потрібне слово й розуміти звернене мовлення. Пошук дитиною необхідного слова відбувається засобами одномоментного руху в „полі“ як звукових, так і семантичних ознак [5].

У працях О. Р. Лурії, присвячених дослідженню різних рівнів організації запам'ятованого матеріалу, була висунута гіпотеза про два рівні організації вербального мовленнєвого матеріалу, які характеризуються різними структурними особливостями. До першого рівня відноситься матеріал, який складається з окремих вербальних одиниць (слів). До другого - матеріал, вербальні одиниці якого пов'язані між собою семантичними правилами й утворюють новий семантичний зміст [6].

Отже, структура матеріалу впливає на характер перебігу мимовільної мнемічної діяльності та продуктивність запам'ятовування.

Окремі елементи цієї системи, які формуються в результаті багаторазового сприйняття предметів і називання їх словом, творять універсальну базу запам'ятовування окремих слів. Поєднання функціональних структур численними вибірковими асоціативними зв'язками приводить до утворення єдиної системи, яка фіксує фонетичні й семантичні відношення між словами і складає основу перебігу мнемічних процесів [5].

Для більш повного аналізу лексичної системи необхідно розглянути та проаналізувати механізм використання лексичних одиниць при побудові людиною власних висловлювань. Основною умовою, необхідною для розуміння повідомленого, є відокремлення того конкретного значення, в якому виступає слово в цьому контексті. Якщо процес вибору потрібного значення слова відбувається з труднощами, то розуміння тексту порушується [1,2].

При побудові висловлювання дитині необхідно вибрати потрібну одиницю із багатьох можливих слів, тобто провести фільтрацію всіх потенційних зв'язків. Так проходить гальмування непотрібних зв'язків та вибір слова, яке відповідає визначеному завданні [4].

У нормальних умовах, за визначенням О. О. Леонтьєва, операція вибору проходить автоматично й лише у випадках пошуку відносно рідко вживаних слів виникають деякі ускладнення. Так, якщо слово недостатньо знайоме або недостатньо диференційоване в пам'яті, його пошук може викликати актуалізацію цілої низки слів за принципом спільного кореня, загального значення, або за принципом віднесення до загальної категорії [4].

Визначені в дослідженнях О. Р. Лурії факти вказують, що біля кожної лексичної одиниці створюється багатомірна сітка зв'язків, причому в нормі переважаючу роль відіграють змістові зв'язки (семантичне поле), які гальмують звукову схожість, а при патології чи гальмівних станах пригнічені примітивні (звукові) зв'язки розгальмовуються і зрівнюються за своїми значеннями зі змістовими зв'язками. Отже, при порушенні динаміки нервових процесів процес вибору в дитини відповідного слова ускладнюється [1, 5].

Дослідження частоти використання різних слів у мовленні виявили, що в мовленнєвих механізмах дитини існує відповідна ієрархічна організація елементів мови відповідно до частоти використання слів у мовленнєвій діяльності. Отже, кожне слово має певний „індекс частоти”, відповідно до частоти повторюваності його в довготривалій пам'яті. Лексичні одиниці (слова) з іншим індексом знаходяться в короткотривалій (оперативній) пам'яті, таким чином, від індексу частоти залежить пошук слова в пам'яті [2].

Розробкою психолінгвістичної теорії досконало займалася Є. Ф. Соботович. Отримані результати дозволили їй стверджувати, що формування семантичної структури слова забезпечується такими розумовими операціями з семантичними одиницями:

- структурування предметної ситуації й виділенням у ній окремих семантичних одиниць;
- встановленням зв'язків між змістовими одиницями й мовним способом їх позначення; порівнянням однорідних предметів, явищ, які позначаються одним словом, виділенням у них загальних ознак або функцій і їх узагальненням;
- встановленням системи змістових зв'язків (логічних, синтагматичних, парадигматичних) цього слова з іншими словами; кумуляцією і узагальненням різних значень одного й того ж слова;
- практичною класифікацією слів за семантичними ознаками різного ступеня узагальнення [3].

Отже, сприймання слова передбачає не тільки розуміння його предметного віднесення або найближчого значення, а й тієї системи смислових зв'язків, які стоять за ним. Ця особливість - найважливіший компонент чуття мови. Розуміння слова як активного процесу вибору потрібного значення змінюється на етапах розвитку пізнавальної діяльності. Водночас розуміння слова включає розрізнення потенційних зв'язків цього слова з іншими словами.

Як зазначає Є. Ф. Соботович, семантичний компонент лінгвістичної компетенції в його лексичній ланці базується на засвоєнні таких „знань”: прямого, фразеологічно обумовленого й узагальненого лексичного значення слова, його понятійної співвіднесеності [5].

Головною проблемою розвитку словника дитини, на думку багатьох авторів, є засвоєння значення (семантики) слів. Ранній етап формування мовлення, зокрема й оволодіння словом, досконало розглянуто в працях 0. М. Гвоздева, О. Р. Лурії, О. О. Леонтєва, 0. І. Негневицької, Є. Ф. Соботович, В. В. Тищенко, 0. М. Шахнаровича, Н. М. Юр'євої та ін.

Як відомо, оволодіння лексичним значенням передбачає сформованість предметної співвіднесеності слова та різних рівнів лексичних узагальнень. Формування психологічного значення слова передбачає засвоєння системи морфологічного словотворення, сформованість лексичної системності, функціонування похідного слова, розвиток багатозначності слів та сформованість переносного значення.

За визначенням багатьох сучасних і класичних досліджень, основною ознакою оволодіння дитиною лексичним та психологічним значенням слова є його використання у власній мовленнєвій діяльності, яка базується на актуалізації лексичних одиниць та сформованості контролю за їх використанням у мовленні [2, 3].

Наукові дослідження дають змогу стверджувати, що в період раннього онтогенезу основою для формування передумов розвитку усного мовлення є:

- фонемне розпізнавання та фонемний аналіз слів;
- нормальне функціонування міжаналізаторних зв'язків та розвиток сенсорних функцій;
- чуттєве сприйняття світу та індивідуальна предметна діяльність дитини;
- мовленнєве оточення та спілкування дорослих з дитиною.

На наступному етапі мовленнєвого розвитку слово починає відриватися від дії й поступово набуває самостійності. Сприймання слова передбачає розуміння не тільки його предметного віднесення, а й тієї системи смислових зв'язків, які стоять за ним.

Спираючись на дослідження О. О. Леонтьєва, О. Р. Лурії, Є. Ф. Соботович, було з'ясовано, що для достатнього функціонування процесу лексичного узагальнення дітям необхідно мати чітку співвіднесеність слова і предмета, достатній рівень сформованості розумових процесів аналізу, синтезу та порівняння. Діти повинні навчитися диференціювати предмети за різними ознаками (колір, форма, призначення) та поєднувати їх у відповідні групи. Паралельно з розвитком узагальнення йде формування парадигматичної системи мовлення.

За визначенням О. О. Леонтьєва, володіння зазначеними етапами передбачає різноманітну інтелектуальну діяльність зі словами. Дитина повинна навчитися порівнювати слова за звучанням, помічати звукові зміни в співвіднесених формах слів, порівнювати слова за значенням і усвідомлювати зміни в значенні, співвідносити зміни в звучанні слова зі зміною його значення, визначати елементи, за рахунок яких відбувається зміна значення та встановлювати зв'язки між значенням і відповідним елементом [3,4].

Незважаючи на те, що предметне значення слова залишається незмінним у мовленнєвому розвитку дитини, психологічне значення слів змінюється, розвивається, оскільки змінюються зміст та асоціативні зв'язки, які стоять за словом.

За визначенням Л. С. Виготського, оволодіти поняттями - це вміти виділити в предметах суттєві ознаки, класифікувати предмети на основі цих ознак; визначати їх узагальнюючим словом. Уміння дитини виділяти суттєві ознаки предметів повинно знайти своє відображення в різних формах мовленнєвої діяльності [1,4, 5].

Аналіз наукових досліджень дозволив нам з'ясувати, що для формування лексичної системності дитині необхідно мати достатній рівень розвитку абстрагування та конкретизації, сформованість на достатньому рівні усіх видів пам'яті, здатність аналізувати конкретні лексичні поняття з перенесенням їх на подібні предмети за ознаками, функціями та здатність об'єднувати їх у групи.

Незважаючи на прогрес у мовленнєвому розвитку дитини, існують слова, які для дорослих зовсім втратили зв'язок із певним предметом і використовуються в переносному значенні. Діти їх довгий час сприймають конкретно. На думку О. М. Шахнаровича, зрозуміти переносне значення - це певною мірою прослідкувати шлях його утворення, що потребує від дітей певних розумових зусиль [5].

Як відомо, розуміння назв конкретних предметів відбувається на основі їх зовнішніх ознак, оскільки засоби для пояснення слів обов'язково повинні мати для дітей предметну співвіднесеність. Ця особливість дитячого мислення

виявляється у труднощах, які виникають у дітей при сприйнятті переносних значень, в яких предметний зміст незрозумілий, розмитий [4].

Оскільки розуміння переносних та багатозначних значень слів виражається в формі перенесення певної ознаки одного предмета на інший за наявності схожої ознаки, то необхідною умовою для формування цих процесів є відповідний рівень сформованості наочно-дійового та наочно-образного мислення, розуміння прямого значення слова за межами контексту, уміння дитини робити аналогії та порівнювати предмети за ознаками та функціями.

Проаналізувавши вищезазначене, констатуємо, що різноманітні компоненти значення слова дозволяють дитині оперувати ним при побудові власного висловлювання, дозволяють також вибрати потрібне значення слова для кожного конкретного висловлювання. Цей процес проходить по-різному на різних рівнях розвитку пізнавальної діяльності. Одночасно розуміння слова включає й розуміння значення потенційних зв'язків цього слова з іншими словами [3].

Визначимо умови, які сприяють правильній актуалізації лексичних одиниць у період формування мовленнєвої діяльності дитини. Це:

- нормальне функціонування ЦНС, а саме збалансованість процесів збудження й гальмування в корі півкуль головного мозку;
- достатній рівень розвитку психічної діяльності, перебігу розумових та мнемічних процесів;
- сформованість лексичної системності.

Проведений за науково-літературними джерелами аналіз дозволяє стверджувати, що формування лексичного і психологічного значення слова в онтогенезі потребує конкретних психологічних умов. Якщо вони з тих або інших причин не забезпечуються, процес розвитку лексичної сторони мовлення може суттєво ускладнюватися, розуміння слова може порушуватися в різних ланцюгах формування та функціонування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования / Л. С. Выготский. - М.: Наука, 1956. - С. 39-386.
2. Жинкин Н. И. Интеллект, речь и язык / Н. И. Жинкин. - М.: 1972. - С. 9-31.
3. Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности / А. А. Леонтьев. - М.: Наука, 1965. - 245 с.
4. Лурия А. Р. Основы нейропсихологии / А. Р. Лурия. - М.: Изд-во Московского университета, 1973. - 374 с.
5. Соболевич Е. Ф. Психолингвистическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования / Е. Ф. Соболевич. - К.: ІЗМН, 1997. - 44 с.
6. Ушакова Т. Н. Психологические и психофизиологические исследования речи / Т. Н. Ушакова. - М.: 1985. - 264 с.

REFERENCES:

1. Vygotskii, L. S. (1956). *Myshlenie i rech. Izbrannye psikhologicheskie issledovaniia* [Thinking and speech. Selected psychological researches]. Moscow: Nauka.
2. Zhinkin, N. I. (1972). *Intellekt, rech i yazyk* [Intellect, speech and language]. Moscow.
3. Leontiev, A. A. (1965). *Slovo v rechevoi deiatelnosti* [The word in speech activity]. Moscow: Nauka.
4. Luria, A. R. (1973). *Osnovy neiropsikhologii* [Fundamentals of neuropsychology]. Moscow: Izd-vo Moskovskogo unyversyteta.

5. Sobotovich, E. F. (1997). *Psykholingvysticheskaia struktura rechevoi deiatelnosti i mekhanizmy ee formyrovaniia* [Psycholinguistic structure of speech activity and mechanisms of its formation]. Kyiv: IZMN.

6. Ushakova, T. N. (1985). *Psikhologicheskie i psikhofiziologicheskie issledovaniia rechi* [Psychological and psychophysiological studies of speech]. Moscow.

Iryna Glushchenko. Psychological Mechanisms of the Formation of Lexical Systems

The article deals with the question of the formation of psychological mechanisms that underlie the formation of the lexical side of speech in children in the early period of development. System analysis of modern and classical scientific works suggests that the lexical system has certain mechanisms for the formation and functioning of the child, which is an important prerequisite for the assimilation and use of lexical units in the future. The development of the lexical side of speech in ontogenesis in children with normal intelligence determines the conditions necessary for the formation and sufficient level of functioning of processes: lexical generalization, morphological word formation, lexical systemicity, understanding of portable and multivalued values, updating of lexical units. The lexical-semantic relation between lexical units is an important prerequisite for their assimilation and use in oral speech. The functioning of these mechanisms in children of early preschool age is closely related to the course of cognitive processes and intellectual operations.

Keywords: *psychological mechanism, lexical meaning of a word, psychological meaning of a word, speech development, speech activity, lexical system.*